

Bîrûnî'nin Dinler Tarihi'ne Katkısı

Nasuh GÜNAY*

Al-Biruni's Contribution to the History of Religions

Citation/©: Günay, Nasuh, (2013). Al-Biruni's Contribution to the History of Religions, *Milel ve Nihal*, 10 (3), 85-110.

Abstract: Al-Biruni who lived in the tenth and eleventh centuries and known as Alberonius in the West is regarded as one of the greatest scholars of the medieval Islamic world. He has important studies in many fields like astronomy, mathematics, geometry, medicine, pharmacy, science, religions, sects, philology, history and geography. In addition to Arabic, Turkish and Persian, Biruni knew many languages such as Hebrew, Greek, Syriac and Sanskrit. But he used Arabic language in his works. He has worked with Ibn Sina, Ibn Abu Nasr Miskawayh. Biruni acted rationally, kept rationality at the forefront, and avoided prejudice in his works. Number of works of Biruni is around one hundred and eighty. But only twenty seven of these works have survived until today. The most important works of him in the History of Religions are "El-Âsârû'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye" and "Tahkîk mâ li'l-Hind". This article will focus on the Biruni's contributions to the History of Religions.

Key Words: Al-Biruni, History of Religions, Alberuni's India, Chronology, India.

Atıf/©: Günay, Nasuh, (2013). Bîrûnî'nin Dinler Tarihi'ne Katkısı, *Milel ve Nihal*, 10 (3), 85-110.

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Dinler Tarihi Anabilim Dalı [nasuhgunay@sdu.edu.tr]

Öz: Onuncu ve on birinci yüzyıllarda İslam dünyasında yetişmiş Batı dillerinde adı Alberuni veya Aliboron olarak geçen büyük bilim adamı Bîrûnî astro-nomi, matematik, geometri, tıp, eczacılık, doğa bilimleri, dinler, mezhep-ler, filoloji, tarih ve coğrafya bilimlerinde önemli çalışmaları bulunmaktadır. Bîrûnî Arapça, Türkçe ve Farsçanın yanında İbranca, Rumca, Süryanîce, Yunanca, Sanskritçe gibi daha birçok lisan biliyordu. Eserle-rinde bilim dili olan Arapçayı kullandı. İbn Sîna, İbn Miskeveyh ve Ebu Nasr gibi bilginlerle birlikte çalıştı. Bîrûnî çalışmalarında rasyonel dav-ranmış, akılcılığı ön planda tutmuş, peşin fikirlerden kaçınmıştır. Bîrûnî'nin eserlerinin sayısı yüz seksen civarındadır. Bu eserlerden sadece yirmi yedisi günümüze kadar gelebilmiştir. Dinler tarihi açısından en önemli eserleri El-Âsârü'l-Bâkiye ani'l-Kurûnî'l-Hâliye ve Tahkîk mâ li'l-Hind isimli çalışmalarıdır. Bu makalede çeşitli bilim dallarında ilkleri or-taya koyan Bîrûnî'nin Dinler Tarihi'ne katkıları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bîrûnî, Dinler Tarihi, el-Hind, el-Âsâr, Hindistan.

Giriş

Dünya bilim tarihine damgasını vurmuş birkaç müstesna ilim adamı vardır. Bunlardan birisi de yaşadığı döneme “Bîrûnî Asrı” denmesine vesile olan Bîrûnî'dir. Sadece İslam âleminin değil bütün dünyanın Ortaçağ'da yetişmiş en büyük ilim adamı olan Bîrûnî¹, hicri 362 yılında Zilhicce ayının üçüncü günü (4 Eylül 973) Ha-rezm'in başkenti Kas'da² doğdu.³ Harizmşahlar tarafından ko-rundu ve eğitim imkânı sağlandı.

Arap, Acem, Sogd, Harizm gibi birçok millete ait gösterilen, an-cak Türk kökenli olma olasılığı yüksek olan⁴ Bîrûnî'nin esas adı, Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî'dir. Yaşadığı dönemde “üstad” olarak vasıflandırılmıştır.⁵ Çalışma azmi ve başarısı saye-

¹ Togan, Zeki Velidî, “Bîrûnî”, *İslam Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul, 1972, II/635.

² Özbekistan'ın Hive şehri.

³ Tümer, Günay, “Bîrûnî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1992, VI/206.

⁴ Sayılı, Aydın, “Doğumunun 1000'inci Yılında Beyrunî”, *Beyrûnî'ye Ar-magan*, Ankara, 1974, 4-5; Tümer, *Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, (*Din-ler*) Ankara 1975,-11-16; el-Bîrûnî, Ebu Reyhan, *Maziden Kalanlar (El Âsâr el-Bâkiye)* (çev. A. Batur), İstanbul, 2011, 14-15.

⁵ Togan, İA, II/635, es-SİDU, Emir Süleyman, *Ebu er-Reyhan el- Bîrûnî, Di-rasetü An Hayatıhi*, Riyad, 1999,10.

sinde 17 yaşında eser vermiştir. Hayatının yirmi beş yılını Harezmi'de geçirdi. Hem dini ilimlerle hem de dini olmayan ilimlerle ve esas olarak, matematik, astronomi ve tıp ile ilgilendi⁶, Grekçeyi de öğrendi.⁷

Onun yetişmesinde emeği olan ilim adamlarından en önemlilerinden birisi kendisinden “üstadım” diye bahsettiği, Öklid geometrisi ve Batlamyus astronomisini okuduğu⁸ Ebu Mansur b. Ali b. Irakî ve Abdussamed b. Samed el-Hâkimi'dir.⁹

Me'mûnîlerin, Kas'ı almalarından sonra iki yıl Kas'tan uzaklaştı ve tekrar geri döndü.¹⁰ Curcan'da Ziyarilerden Sultan Kabus'un sarayında bulundu.¹¹ Cürcan'da iken İslam haricindeki dinlerle ilgilendi. En esaslı çalışması olan tarih ve kronoloji üzerine olan *El-Âsârü'l-Bâkiye* isimli eserini burada oluşturdu ve Sultan Kabus'a ithaf etti. Muhtemelen İbn Sina ile sorulu cevaplı tartışmalara bu dönemde girdi¹² Bîrûnî'nin aralarında dostluk olan ve “el-Feta el-Fazil” (bilge genç) diye hitap ettiği İbn Sina ile tartıştığı konuların başında İbn-i Sina'nın Aristo merkezli dünyanın kadimliği, dünyanın yaratılışı, Yunanlı filozofların bu konudaki ve felek (evren) hakkındaki görüşleri gelmektedir.¹³

Cürcan'da kendisine gösterilen itibara rağmen Gürgenç'deki Me'mûnîler hanedanından Ebu'l-Hasan b. Me'mûn'un oğlunun davetini kabul ederek oraya gitti.¹⁴ Bîrûnî, Sultan Me'mûn bin el-

⁶ Bosworth, C.Edmund, “Life” , *Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad, Encyclopædia Iranica*, Vol. IV, Fasc. 3, pp. 274-276, online edition, New York, 1996-; Tümer, *DİA*, VI/206.

⁷ Sachau, Edward, *Alberuni's India (İndia)* (ed: Fuat Sezgin), Frankfurt, 1993, XII, 256.

⁸ Tümer, *DİA*, VI/206; Tümer, *Dinler*, 23.

⁹ Togan, *İA*, II/637.

¹⁰ Tümer, *DİA*, VI/207.

¹¹ Togan, *İA*, II/637; Bosworth, agm.

¹² Tümer, *DİA*, VI/207.

¹³ Barthold, Wilhelm, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, (neşr.: Fuad KÖPRÜLÜ), 1963, 52; Tanci, Muhammed, “Beyrunî'nin İbn-i Sina'ya Bazı Sorular, İbn-i Sina'nın Cevapları ve Bu Cevaplara Beyrunî'nin İtirazları”, *Beyrunî'ye Armağan*, Ankara, 1974, 231.

¹⁴ Tümer, *DİA*, VI/207.

Me'mûn'un medresesinde İbn Sina ve İbn Miskeveyh'le beraber derslere girmiştir.¹⁵ Adı geçen bilim adamlarının çalıştığı müessese o günün bilim akademisi olan ve Harezmi emiri Sultan Me'mun tarafından kurulan "Sıvanu'l-Hikme" isimli bir müessese idi.¹⁶

Bîrûnî yedi yıl Harzemşahlara âlim, nedim ve diplomat olarak hizmet etti.¹⁷ Kendisine sağlanan imkânlarla ilmi çalışmalarını devam ettirerek "Şahın Çemberi" dediği bir astronomi cihazı icat etti. Bu çalışmaları esnasında İbni Sina'nın da ders aldığı¹⁸ ünlü hekim Ebu Sehl el-Mesîhî ile ilişki içinde oldu.¹⁹

Me'mun'un öldürülmesi üzerine kız kardeşinin kocası olan Gazneli Mahmut, Harezmi'yi kendi ülke toprakları içine kattı.²⁰ Sultan Mahmut geri dönerken Bîrûnî'yi ve beraberinde hocaları olan Ebu Nasr Mansur ve Abdu's-Samed'i de Gazne'ye götürdü.²¹ Bîrûnî orada astronomi, matematik ve fizikle ilgili çok verimli çalışmaları gerçekleştirdi.²² Dolayısıyla Gazne'de Bîrûnî'nin bilimselliği ve değeri doruğa çıkmıştır.

Bîrûnî, Sultan Mahmut'la beraber Hindistan'a gitmeden önce Gazne'de bulunan savaş esiri Hindulardan ve Kuzey Hindistan'dan gelerek saray ve camilerin inşaatında çalışan ustalardan, sarayda çalışan devlet memurlarından, sanatçılardan, hattatlardan ve hizmetçilerden Sanskritçeyi öğrendi.²³ On iki yıl Sultan Mahmut'un emrinde Hindistan üzerinde çalıştı,²⁴

Gazneli Mahmut'un kontrolündeki Kuzey Hindistan'da Hint felsefesi, Sanskritçe, çağdaş Hindu dilleri hakkında bilgi sahibi oldu. Bununla beraber Hintlilerin hayat, ölüm, tenasüh, evlilik, miras ile

¹⁵ Bîrûnî, *Maziden Kalanlar*, 11.

¹⁶ Sidu, 24

¹⁷ Bosworth, agy,.

¹⁸ Tümer, *DİA*, VI/207

¹⁹ Bîrûnî, *Tahdîdu Nihâyâtî'l- Emâkin li Tashîhi Mesâfâtî'l-Mesakin*, (Tahdîd) (tahkik: M. Tanci), Ankara, 1962, 137; Tümer, *DİA*, VI/207.

²⁰ Tümer, *DİA*, VI/207.

²¹ Togan, *İA*, II/637.

²² Sachau, *İndia*, XII

²³ Sachau, *İndia*, XII.

²⁴ Bosworth, agy; Barthold, 52, Sidu, 20,21.

ilgili inanç ve gelenekler üzerine çalıştı. Felsefe kitaplarını okudu, Hindistan'ın coğrafi yapısı üzerinde durdu. Bu bağlamda o bir antropolog olarak da kabul edilebilir. Bir Hindoloji örneği olan ve Batı'da India olarak bilinen Tahkîku mâ li'l-Hind isimli çalışmasını burada 1030 yılında tamamladı.²⁵

Gazneli Mahmut'un ölümü üzerine yerine geçen oğlu Mesud zamanında da Bîrûnî, yönetime danışmanlıkla beraber ilmi çalışmalarını devam ettirdi. Gazne'de iken *Tahdîdu Nihâyâ'yı* ve matematik, astronomi üzerine olan kitabı *Tefhim'i* yazdı. Aynı zamanda astronomi kitabı olan *Kanûnû'l-Mesûdî'yi* telif etti. Mineroloji üzerine *Kitabû'l-Cemahir'i* kaleme aldı.²⁶ Sultan Mes'ud, kendisine ithaf ettiği *Kanûnû'l-Mesûdî* adlı eseri için Bîrûnî'ye bir fil yükü gümüş para vermişse de o, bu hediyeyi almadı.²⁷

Görme ve işitmede güçlük çekmeye başlayınca öğrencilerinden Ebu Hamid Ahmed b. Muhammed en-Neşhei kendisine yardımcı oldu. Hayatının sonuna doğru eczacılıkla ilgili kitabı olan *Kitâbu's-Saydala'yı* 80 yaşında kaleme aldı.²⁸ Gaznelilerden Mahmut, Mesut, Mevud ve diğer hükümdarlara hizmet ettikten sonra 442/1050'de hayata gözlerini yumdu. Bîrûnî 80 yıllık hayatında 100'den fazla eser telif etti. O güne kadar bilinmeyen birçok meseleyi ele aldı, çözümleri üretti.

Bîrûnî'nin yaşadığı dönem ve yer ilmi hareketlerin en yoğun olduğu yerler arasındaydı. Nitekim onun hemen öncesi ve sonrasında Maveraünnehir'de, konularında uzman ilim adamları ve çok yoğun bilimsel faaliyet vardı. Bu dönemde yetişmiş bilim adamları arasında Matematik âlimi Muhammed b. Musa el-Fergani (v. 850), Filozof Ebu Nasır Farabi (v.950), Tabib Allame Ebu Ali İbni Sina (v.1037), Tarihçi Ebu Abdullah Razi (v.), NahivciZemahşeri (v.1144), Lügatçi Kaşgari (d.1038) sayılabilir. Fıkıh ve hadis alanında dünya çapında meşhur olan İmam Nesaî(v.915), İmam Tirmizî (v.893), İmam Buharî (v.869) de bu bölgede yetişmiş önemli isimler arasında yer almaktadır.

²⁵ Bosworth, agy; Barthold, 52; Sidu, 20,21.

²⁶ Bosworth, agy; Tümer, *DİA*, 208.

²⁷ Tümer, *DİA*, VI/208.

²⁸ Tümer, *DİA*, VI/209.

Bilimsel Yönü, Eserleri ve Dinler Tarihçiliği

Bîrûnî güzel ahlak sahibi, yumuşak huylu, ilme meraklı, çalışkan, insanları seven, taassuptan uzak bir kimse idi.²⁹ Yine o Sultan'ın kendisine ithaf ettiği çalışması için gönderdiği üç deve yükü gümüş parayı reddedecek kadar ilme âşık, ilmi, mal mülk için kullanmayan bir kimseydi. Amacı ise ilmi hakikatin ortaya çıkarılmasıydı.³⁰ Elin-den kalemi düşmeyen, gözü kitaptan ayrılmayan, kalbi tefekkürden uzak kalmayan bir kişiliği vardı.³¹

Arapça, Türkçe ve Farsçanın yanında İbranca, Rumca, Süryanice, Yunanca, Sanskritçe gibi daha birçok lisan biliyordu. Eserlerinde bilim dili olan Arapçayı kullandı. Felsefi, dini ve ilmi eserleri okuyacak şekilde Hintçe ve Grekçeyi de öğrenmiş, Puranaları Arapçaya, Ptolemy (Batlamyus)'nin *Almagest*'ini (Mecisti) de Sanskritçeye çevirmiştir.³² Aynı zamanda Öklid'in *Umsurlar* kitabını ve *Batcalı'nın Yoga Sutra* isimli eserini ve *Samkya'yı* Arapçaya çevirmesi onun dillere hâkim olduğunu da göstermektedir.³³

Bîrûnî matematik, astronomi, geometri, fizik, kimya, tıp, eczacılık, tarih, coğrafya, filoloji, etnoloji, jeoloji, jeodezi (yeryüzü düzlemini ölçme bilgisi), dinler ve mezhepler tarihi gibi otuz kadar farklı ilim dalında çalışmalar yaptı, eserler verdi. Bîrûnî'nin temsil ettiği uzmanlık dalları öncelikli olarak matematik, astronomi ve coğrafya olmakla beraber³⁴ onun özellikle Batı dillerine "India" ve "Chronology" şeklinde tercüme edilen Hind ve Âsâr isimli eserleri Dinler Tarihi çalışmasıdır. O diğer dinlerle ilgili fikirlerini tarafsızlık içinde ve orijinal kaynaklara, kutsal metinlere dayanarak vermektedir.

Bilimsel çalışmalarında objektif bir metot takip etti. Özellikle diğer din ve inançların incelenmesi konusunda objektifliği çok bariz

²⁹ Sidu, 18.

³⁰ Şehat, Ali Ahmet, *Ebu Reyhan Beyrunî*, Mısır, 1968, 208-210.

³¹ Şahat, 73.

³² Sachau, *İndia*, XVI, XX.

³³ Tümer, *DİA*, VI/208.

³⁴ Tümer, *DİA*, VI/209; Aydın SAYILI, "Beyruni ve Bilim Tarihi", *Beyruniye Armağan*, Ankara, 1974, 67.

bir şekilde görülür. Hindularla ilgili bilgileri tarafsız bir şekilde ve-receğini Hind isimli eserde açıkça ifade etmiştir.³⁵ Onun metodolojisi kılı kırk yaran, bilimsel objektif bir metottu. Ona göre kişi çalışmasında tarafsız, önyargılardan uzak, adil olması gerekir. Dinlerin incelenmesi muhakeme yoluyla, düşünme yoluyla aydınlanmadığı durumlarda o din mensuplarının verdiği bilgilerden faydalanmak gerektiğine inanmaktaydı. Yine ona göre bilim adamı adil olabilmek için otantik, özgün verileri malzemeleri kullanması, olayları inananların yaptığı şekilde sunması gerekir. Yaşadığı dönemde ilim adamları, diğer dinden olanları kötülerken, Hintliler de kendilerini üstün görüp başkasını necis (pis) sayarken³⁶, Bîrûnî, samimi bir Müslüman olmasına rağmen objektifliği elden bırakmamıştır.³⁷

Diğer taraftan Bîrûnî'nin ilmi şahsiyetini belirlerken gözlem ve deneye verdiği öneme vurgu yapmak gerekir.³⁸ Dünyanın oluşumu ile ilgili konuyu deniz kenarındaki fosillerden hareketle açıklaması³⁹, onun keskin bir gözlemci olduğunun başka bir delilidir.⁴⁰ Ona göre deney ve gözlem akıl yürütme ve tefekkür bilgi elde etme yollarındandır. Bununla beraber ilahi vahyin işaretleri de bilgi kaynağıdır.⁴¹

Bîrûnî çalışma disiplini olarak çok titizdi. İhtisas sahibinden bilgi alır, gerektiğinde diğer bilim adamları ile birlikte çalışırdı. Nitekim Sıvanu'l-Hikme isimli bilim akademisinde ve birçok rasatta diğer bilim adamları ile ortaklaşa çalışmıştır.⁴² O, metodik açıdan kaynak temininde ve tenkidinde maharetli idi, kaynakları ve yazarı hakkında da bilgi verirdi.⁴³ Ayrıca yaşanan dinle ilgili tespitleri de

³⁵ Bîrûnî, *Kitâbu't-Tahkîk mâ li'l-Hind min Makuletin Makbûletin fi'l-Akl ev Merzûle* (Tahkîk), (ed: F. Sezgin), Frankfurt, 1993, 4.

³⁶ Bîrûnî, *Tahkîk*, 14-16, Tümer, age, 69.

³⁷ Tümer, *Dinler*, 68.

³⁸ Tümer *DİA*, VI/209; Şehat, 209.

³⁹ Pingree, David, "Bibliography", Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad, *Encyclopædia Iranica*, Vol. IV, Fasc. 3, 276-277.

⁴⁰ Tümer, *DİA*, VI/210.

⁴¹ Tümer *DİA*, V/209.

⁴² Sidu, 24.

⁴³ Tümer, *Dinler*, 47.

eserlerinde kullanmıştır da.

Bîrûnî sosyal bilimlerde mukayese metodunu başarı ile kullanmıştır.⁴⁴ Bunu yaparken de mümkün olduğu kadar karşılaştırmalı bir metot uygular. Eserlerinde Hint, Müslüman ve Yunan bilgilerin çeşitli konulardaki fikirlerini karşılaştırır, değerlendirmelerde bulunur, neticeye giderdi. Özellikle astronomi ve dinlerle ilgili hususlarda çeşitli din ve felsefelerin görüşlerini verirdi. O, bilgiye tenkitçi bir açıdan yaklaşarak, körü körüne inanmaya karşı çıkardı. Nitekim Bîrûnî, Batlamyus ve kendi fikirlerine zaman zaman başvurduğu Aristoteles'in dünyanın sabit, hareketsiz olduğu fikrine karşı çıkmış, onun dönen bir kütle olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁵

Bilimsel bir kafaya sahip olan Bîrûnî, sihre ve büyüye inanmış, bunların illüzyon ve el becerisi olduğunu ileri sürerek ona yalancılardan halkı kandırmak için bu yola başvurduğunu belirtmiştir.⁴⁶ Yine o, astrolojinin de gelecekte haber verme şeklinde algılanmasına karşı çıkarak, astrologların yalancılıklarını ortaya çıkarmış, yıldızlardan ve kuşların uçuşundan hüküm çıkarmanın karşısında kesin bir tavır almış; onlarla ilgilenenleri kötölemiştir. Bu bağlamda Bîrûnî'nin rasyonel davrandığı, akılcılığı ön planda tuttuğu görülür. Batıl inançlara, hurafelere de karşı çıkarak, ilmi araştırmalara engel olacak saplantılardan ve peşin fikirlerden kaçınmıştır.⁴⁷ O, gerçek bilgiyi kendine konu edinmiş, kulaktan dolma, gerçeği yansıtmayan bilgileri değerlendirmeye almadığı gibi bu bilgilere ve onları kullananlara da karşı çıkmıştır.

Bîrûnî'nin diğer dinlerle ilgili yaklaşımı, İslam inançlarına aykırı görünse de dikkate değer bir şekilde korkusuzca ve iyi niyetli, mensubiyetten uzak bir şekildedir. Mesela Müslüman yazarların Nesturilerle ilgili bir yazısını bu açıdan eleştirmektedir. Bu yazıda Müslüman yazarlar Nesturi Hıristiyanlarının bir kutlamasını Orgie'e (karışık sefahat âlemi) şeklinde yargılar veya suçlarken, Bîrûnî bunların böyle bir yargılama haklarının olmadığını belirtmektedir. O bu bilgileri iftira olarak vasıflandırmış, bir dost veya düşman

⁴⁴ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1970, 93.

⁴⁵ Tümer, *DİA*, VI/210.

⁴⁶ Tümer, *Dinler*,42.

⁴⁷ Tümer, *Dinler*,42, Togan, *İA*, II/644.

özellikle Hıristiyan bir mezhebe bu şekilde bir iftirayı kabullenememektedir. O, onların inandıkları şeyin hatalı olmasına karşılık iffetli olduklarını; dürüstlükleri ve sadakatlerinin en üst düzeyde olduğunu belirtir.⁴⁸

Bîrûnî'ni ilmi konuları bütün gayelerin üstünde tutmuştur. Bununla beraber insanların ilme muhtaç olduğunu, ilimlerin ihtiyaçtan doğduğunu, özel ilgisi olmasa bile kişinin onu öğrenmeye mecbur olduğunu belirtir. Ayrıca o ilmi gayelerinde dünyevi gayeler gütmez, hakkı talep edenler, hikmeti ya da fazileti seven, onun yolunda gidenler için sevdiği için ilmi konularla ilgilenir.⁴⁹ Araştırdığı şeyde nitelik, nicelik, delalet ve özelliğe bakar, gözleme başvurur, delil arar, yerine göre deney yapar, gerektiğinde diğer ilim adamlarıyla birlikte çalışmaya katılır.⁵⁰

Onun değişik bilim dalları ile ilgilenmesinin nedeni Allah'ı yüceltmeye yönelikti. Bununla beraber eserlerinde çok defa Kur'ân ayetlerine başvurur, onların çeşitli ilimler açısından yorumlanmasını amaçlardı.⁵¹

Gazne gibi bir şehirde kibleyi tam olarak tayin etmeyi Rabbinin rızasını kazanmasına vesile olacak bir iş olarak algılaması ve bu davranışından dolayı kıyamet günü Allah'tan bunun karşılığını umması, onun dindarlığının derecesini ve dini konulardaki samimiyetini göstermektedir.⁵²

Bîrûnî bazı bilim dallarında o kadar ileri gitti ki, araştırma için o gün kullanımda olan aletleri daha kullanışlı hale getirdi. Bazen de kendisi alet icat etti. Mesela bunlardan birisi kendisinin "cihazı mahrutî" dediği yoğunluk ölçme aleti olan piknometre'dir.⁵³

Bîrûnî tabii ilimlerle, fizik, mineraloji, madencilik de ilgilenmiş,

⁴⁸ Bîrûnî, *Tahkîk*, 3-4; Tümer, "Beyrûnî'nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihi Çalışmaları", (Bildiri), *Beyrunî'ye Armağan*, Ankara, 1974, 214; Blois, François de, "History of Religions", Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad, *Encyclopedia Iranica*, Vol. IV, Fasc. 3, 283-285.

⁴⁹ Tümer, *Dinler*, 40-41.

⁵⁰ Tümer, *Dinler* 45.

⁵¹ Bîrûnî, *Tahdîd*, 5, 7, 9, 11; Pingree, agy.

⁵² Bîrûnî, *Tahdîd*, 14-16; Togan, *İA*, II/638.

⁵³ Şehat, 201-202.

geometriği botaniğe uygulamış, bitki ve hayvanlardaki üreme konusuna temas etmiş, kuşlarla ilgili enteresan gözlemlerde bulunmuş, ışığın hızının sesten tesbit etmiş, optik üzerinde çalışmış, maden çıkarılmasıyla da ilgilenmiştir.⁵⁴

Birûnî'nin kendisinin yazdığı eserlerin sayısı yüz on üç civarında olmakla beraber onun yüz seksen civarında eserinin olduğu rivayet edilmektedir. Eserlerinin doksan beşi astronomi, matematik ve coğrafya ile ilgilidir. Matematikte tatbiki matematiği kullanmakla beraber teorik tartışmalarda da bulunmuştur, teoriler geliştirmiştir.⁵⁵

Âsârü'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye

Yirmi sekiz yaşında yazdığı en önemli eserdir. Bu kitabı çeşitli toplumların kullandıkları takvimler hakkında ve dini günlerin, bayramların ve ibadet vakitlerinin tespiti konusunda kendisinden bilgi istenmesi üzerine yazmıştır.⁵⁶ Eseri Arapça yazmış ve yukarıda işaret edildiği gibi sultan Kabus'a takdim etmiştir.

Kitapta daha önce hiç kimsenin detaylı bilgi vermediği gün, ay ve seneler, Pers, Soğdian, Yahudi, Süryani, Arap vb çeşitli milletlere ait takvim bilgileri, tafsilatlı cetveller, yer küre hakkında bilgiler vardır.⁵⁷ Ayrıca kitap tabiat ve beşeri tarih ile ilgili bilgileri de ihtiva etmektedir.⁵⁸

O, *Âsâr'* da Yahudi, İbrani, Beni İsrail, Sabi ve Harranilerin takvimlerinden, milletlerin kronolojisinden bahseder(11). Dini günlerin tespitinde sadece kendi dindarlarına değil diğer dinden olanlara da katkıda bulundu. Kitaplarda geçen Faraklit kavramına açıklık getirir ve onun Hz. Muhammed'e işaret ettiğini vurgular (18-20).⁵⁹ Sabilerin gök cisimlerinin heykellerini bulundurduklarını belirtir (318), Tufan'dan, Nevruz'dan, Zülkarneyn'den bahseder.⁶⁰

⁵⁴ Tümer, *Dinler*, 55.

⁵⁵ Bosworth, agy.

⁵⁶ Birûnî, *El-Âsârü'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye* (Âsâr), (tahkik: E. Sachau), Leipzig, 1923. 4; Tümer, *DİA*, VI/211.

⁵⁷ Sidu, 69; Birûnî, *Maziden Kalanlar*, 86-113.

⁵⁸ Sidu, 71.

⁵⁹ Tümer, *Dinler*, 139.

⁶⁰ Birûnî, *Maziden Kalanlar*, 72,79.

Âsâr'da Sabilerin çeşitli putlarından bayramlarından bayramlarla ilgili kaidelerden bahsedilmektedir. Ona göre gerçek Sabiiler, Buhtunnasr'ın Kudüs'ten Babil'e getirdiği Yahudilerin kalıntılarıdır. Mecusilikten etkilenmişlerdir.⁶¹ Bîrûnî'ye göre Müslümanlar Sabiilere özel ilgi göstermektedir. Onlar Hıristiyan ve Yahudilerle birlikte Ehli Kitaptırlar.

Onun otantik Sabiiler dediği birçok grup vardı. Harraniye ismindeki grup Hintli bir sahte peygamber olan Budhasaf ile ilişkilirdiler ve onlar gök cisimlerine ibadet etmektedirler. Ona göre bunlar gerçekte Sabii olmayıp gök cisimlerine tapan Harranidirler ve bunlar müşrik ve putperesttirler. Harraniler gerçekte Eski Yunan dini takipçisidirler. Yunanlılar da filozoflarının peygamber olduğuna inanmaktadırlar. Bu Harraniler Hicri 224'te Abbasilerin idaresine zımmi olarak girdiler. Ona göre gerçek sabiler ise Yahudi idi. Ona göre Şam camii Sabiilere aitti sonra Yahudi sinagogu oldu. Daha sonra kilise sonra da cami olmuştur. Onlar Yahudi ve Mecusi festivallerini kutlamaktadır.⁶² Bîrûnî Cahiliye Araplarının bayramlarını konu edinmektedir. Aşure gibi kutsal kabul edilen günlerden, Kerbela gibi kutsal mekânlardan söz eder, Hz. Nuh'tan bahseder.⁶³ Bîrûnî'nin bilgi verdiği Hıristiyan toplumları Melkitler, Yakubîler ve Nesturîler'dir.⁶⁴

Âsâr'da dikkati çeken hususlardan birisi de sahte peygamberlerle ilgili bilgi verilmesidir. Burada Bîrûnî; Budasef, Mazdak, Mani, Müseyleme ve Hallac'ı da yalancı peygamberler içerisinde zikretmektedir.⁶⁵ Yine kitapta çeşitli milletlere ait takvimlerden, Hz. İsa'nın soy kütüğünden, Tufan'dan bahseder ki ona göre Tufan yerel bir olaydır. Zerdüş't hakkında detaylı bilgi vermektedir.⁶⁶

Bîrûnî'ye göre Samiriler Tora'nın kendilerine ait bir kopyalarının vardır. Onları doktrini Yahudilikle Zerdüş'tlüğün bir karışımı

⁶¹ Bîrûnî, *age*, 171, 300-340.

⁶² Bîrûnî *age*, 17;

⁶³ Bîrûnî, *age*, 349.

⁶⁴ Bîrûnî, *age*, 298.

⁶⁵ Bîrûnî, *age*, 170-189.

⁶⁶ Bîrûnî, *age*, 175

olduğunu tespit etti. Samirilerin Bîrûnî zamanında Filistin’de Nablus’ta bulunduğunu ve peygamberlik çizgisini Musa ile bitirdiklerini, ondan sonra peygamberleri tanımadıklarını belirtir. Davud’un Nablus’ta bulunan kutsal tapınaklarını Kudüs’e taşıdığını iddia etmektedirler. Bu nedenle Kudüs’e hiç gitmediler, yanında bile bulunmadılar.⁶⁷

Hız. İsa’nın göğe yükselmesinden, İsrailoğulları’nın Mısır’dan çıkışından, Hız. Musa’nın Turu Sina’ya çıkışı ve sayfaların verilmesinden bahsederek Beytül-Makdis’in inşasına kadar olan olaylar hakkında bilgi verir (19). Muharref kitaplardan bahseder, Mani’nin ashabının sahip olduğu İncillerin diğer Hıristiyan İncillerinden farklı olduğunu belirtir (23). Hız. Âdem’in gelişi ile ilgili ihtilaflardan bahseder. Batlamyus’un *el-Mecesti* isimli eserinde gezegenlerin sabitliğini ileri sürdüğünü söyler (29). Zülkarneyn’in Müslüman olduğunu iddia eder (41). Hız. Âdem’in yaratılışından Hız. İbrahim’e kadar olan peygamberlerin listesini verir (73). Yahudilerin Mısır’dan çıkışı, Tih Çölü’ndeki yolculukları, Hız Musa’nın vefatı, Talut (Saul), Hız. Davut, Süleyman ve Danyal ile ilgili bilgiler verdikten sonra Mesih’ten söz eder (75–78). Babil, Rum, Keldani, Bizanslı yöneticilerden, krallardan haber verdikten (Âsâr, 67–117) sonra halifelerden de söz eder Âsâr, 139).

Yahudilerin Kudüs’teki Beyt-i Makdis’e yönelme sebebi, Hıristiyanların doğuya yönelme sebepleri üzerinde durur(151),⁶⁸ Yahudilerin çeşitli dini ve özel günleri hakkında detaylı sayılabilecek bilgiler verir.⁶⁹

Bîrûnî, Budistleri “Şemeniye” diye isimlendirir (188-89).⁷⁰Bu çerçevede Türkler arasında Budizm’in yaygın olduğunu haber verir. Yine o, Hıristiyan, Melkit ve Süryaniler arasındaki takvimle ilgili farklılıkları ortaya koyar (289). Peygamberler tarihi ile ilgili ilginç bilgiler verir. Mesela Yahya bin Zekeriya’nın başının mezara konmasından bahseder (391).

⁶⁷ Bîrûnî, age, 61

⁶⁸ Tümer, “Beyrûnî’nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihi Çalışmaları”, (Bildiri), *Beyrûnî’ye Armağan*, Ankara, 1974, 230.

⁶⁹ Bîrûnî, *Maziden Kalanlar*, 286.

⁷⁰ Bîrûnî age, 173-174.

Burada vurgulanması gereken bir diğer bilgi, Ashab-ı Kehf'in mezarlarının Efesos şehrinde olduğu, mağaranın yüksekliği yüz ziradan küçük olan bir dağda bulunduğu bilgisidir.⁷¹ Bîrûnî Ashab-ı Kehf'le ilgili olarak Kur'ân'da özel bir surenin olduğunu vurgular (290). Yine o dini takvimle ilgili olarak her ayın günlerinin çeşitli dinlere göre önemleri üzerinde durur. Mesela, Nisan'ın birinci gününün Hz. Meryem'in 40 günlük oruca başladığı gün olduğunu belirtir.

Melkitlerin dini bayramları, zikirleri, oruçları ve oruç takvimleri ile ilgili detaylı bilgi verir (*Âsâr*, 312). Aşure günü Hz. Peygamber'in oruç tuttuğunu söyler (230). Buna ilave olarak Ramazan'ın birinci günü Suhufu İbrahim nazil olmuştur. Yine Tevrat'ın Hz. Musa'ya Ramazan'da nazil olduğu bilgisini verir. Kur'ân'ın da Ramazan ayında indiğini vurgular. Ramazan'ın on ikinci günü, Zebur'un Hz. Davud'a verildiğini belirtir. Şevval'de Hz. Hamza'nın şehit edildiğini, Hz. Peygamber ile Necranlı Hıristiyanlar arasında mübahelenin gerçekleştiğini söyler (333). Eserinde bazen siyasi ve tarihi olaylarla ilgili olarak yazılmış, olayların senesini ve kahramanlarını gösteren, içeren şiir ve kasideleri de kullanır (32). Ayrıca kitapta hükümdarların isimlerini verir. Zülkarneyn ile ilgili tarihsel hikâyeleri ortaya koyar. Unutulmuş meşhur kişilerden bahseder. Hıristiyan ve Yahudi kronolojisini yanlış olmakla eleştirir. Bunların dini takvimlerinin doğru şekilde belirlenmesine katkıda bulunur.⁷² Netice olarak Bîrûnî'nin bu eseri o günün din ve toplulukları hakkında, ölmüş olsa bile Pers dinleri hakkında bilgi vermektedir.

Kitâbu't-Tahkîk mâ li'l-Hind

Bu eser onun şaheseridir. Eserde kültürler arası analiz kapasitesini ve zaman zaman da tam objektiflik olarak belirlediği kendi metodolojik şartını yerine getirebilme yeteneğini sergiler. Batıda Indica olarak meşhur olan bu eser çok yönlü bir âlimin eseridir.⁷³

Bîrûnî bu kitabı 1030 tarihinde tamamladı. Hindoloji alanında

⁷¹ Bîrûnî, age, 302.

⁷² Pingree, agm.

⁷³ Ian Whitaker, Bîrûnî Çalışmalarının Bugünkü Durumu: Bir İnceleme ve Bibliyografya, Çev. F. Kızıl, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt: 20, Sayı: 1, 2011, 259-294

yazılan ilk ciddi eserdir. Müellif bu eserinde Hint dini ve inançlarını, Hind kültür ve medeniyetini, sosyal yapısını, konu edinir⁷⁴, Hint mitolojisi ve Hindistan'daki tabii ilimlerin durumunu başarılı bir şekilde aksettirir.

Bîrûnî'nin *Kitâbu't-Tahkîk mâ li'l-Hind* isimli eseri, Hintlilerin kabul edilebilir ve edilemez doktrinlerini detaylı bir şekilde anlatan bir kitaptır. Kitapta Bîrûnî mukayeseli dinler alanına yolculuk yapar.⁷⁵ Bîrûnî'nin kitabı yazma nedeni Hint dinleri ve Hintliler hakkında birinci elden bilgilere sahip olmak istemesidir.

Hind kitabı, Hindu dini, kutsal yazıları, hukuku, gelenekleri, sosyal yapı, felsefesi hakkında bilgiler vermektedir. Bu kitap tam bir mukayese kitabıdır.

Yunan dini ile mukayese yaparak konuları ele almakta, benzerlik ve farklılıkları ortaya koymaktadır. Bîrûnî'ye göre Hint dinini anlamanın zorluğu İslam ve Hindu dinlerinin farklı olmasından dolayıdır.

Ona göre Hindu aydınlar, Yunan filozofları gibi olup, tek tanrıya inandıklarını onun hiçbir şeye benzemediğini, hiçbir şeyinde de ona benzemediğine inanmaktadırlar. Eğitimsiz Hinduların ise çok tanrıya inandığını belirtir. Ancak Hinduların panteist olduklarını söyler. Fikirlerini desteklemek için Hindu kutsal kitaplarından olan Gita'dan, Patanjali'den ve Samkya'dan bilgi verir. Bununla beraber Bîrûnî diğer Hindu kutsal kitapları olan Vedalardan, Pranalardan bilgi kullanamamıştır. Çünkü o, bu kitapları elde edememiştir.

Hind, iki bölümden ve seksen makaleden oluşmaktadır. Bîrûnî bu eserinde dini, felsefi fikirler, edebiyat, adetler, batıl itikatlar, kronoloji, astronomi, kanunlar, astroloji gibi birçok disiplini kullanmıştır. Devrin bütün özelliklerini aksettirerek ölümsüz bir eser meydana getirmiştir. Eser zengin bir gözlem, inceleme, merak, feraset ürünüdür. Burada insanları, bitkileri, hayvanları, ilimleri, medeniyeti, kültürü ile Hindistan anlatılmaktadır.⁷⁶ Bunu yaparken de tenkit ve mukayese metodunu başarı ile kullanmıştır.

Bazılarınca *Târih-i Hind* veya *Kitab-ı Hind* olarak isimlendirilen

⁷⁴ Tümer, *DİA*, VI/213.

⁷⁵ François de Blois, agy.

⁷⁶ Togan, *İA*, II/639, Tümer, *Dinler*, 36.

bu kitap bilinmeyen, yabancı bir kültür dünyasını İslam ve batı dünyasına tanıttı. Bugün bile kadim Hint kültürü ile ilgili önemli bir kaynak olup çok geniş Sanskritçe bilgilere sahiptir. Bu eserini oluşturan Hint kültürü ve felsefesi ile ilgili bilgileri Gazneli Mahmut ile birlikte gittiği Hint seferinde karşılaştığı Panditlerden elde etmiştir.⁷⁷ Ayrıca o, Upanişadlar, Patançali, Puranalar, Dört Veda ve Na-garjuna gibi Hint dini ve mitolojisine ait bilimsel eserler de okumuştur.

Bîrûnî'nin bu eserindeki Hinduların tanrı, yaratılış ve kurtuluşla ilgili görüşlerine yaklaşımı övülmeye değerdir. Bununla beraber o, bu inançların İslam inançları ile farklılıklarını ortaya koyarak reenkarnasyonun Hindu inançlarının bir şifresi olduğunu belirtir.⁷⁸ Bununla beraber Hindistan'da bugün bile sert bir şekilde olan Kast yapılanmasının Brahmanların yazılarından kaynaklandığını belirtir.⁷⁹

Yine bu eserinde Hint düşüncesindeki kurtuluşun yollarını vererek, bunların sevgi, adama yolu olan Bhaktiyoga, bilgi ve bilgeliği ön planda tutan Jnanayoga olduğunu söyler. Diğer taraftan Bîrûnî, Bhaktiyoga'ya daha çok yer ayırır. Yoga ruhların kendi öz tabiatlarını bilir hale gelmesidir. Bîrûnî ahlaki normların tasvirinde Bhaktiyoga ile İslami sufi gelenekle olan paralelliklerinden bahseder. Yine burada Hint, Grek ve İslam sufi inancı arasındaki benzerliklerden bahsederek mukayeseler yapar, ancak aynı şeyi ruh göçü söz konusu olunca yapmaz. İlk bölümlerde Bîrûnî tam bir ilahiyatçı, son bölümlerde ise antropolog gibi davranmaktadır.⁸⁰

Tahkîk'de Bîrûnî Hindular üzerine genel bilgiler verdikten sonra Allah hakkında Hinduların ihtilaf ettikleri hususlar (13), İsa'nın Baba-Oğul meselesini inceler (26), Yahudilerde de benzer durum olduğunu belirtir.⁸¹ Mani'nin *Kitâbu'l-Esrâr'*ından bahseder (29). Ona göre Teslis Hıristiyanlığın, Cumartesi (Sebt) Yahudiliğın,

⁷⁷ Bruce B. Lawrance, "Hindology", Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad, Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad, *Encyclopaedia Iranica* Vol. IV, Fasc. 3, 285-287; Sidu, 65.

⁷⁸ Bîrûnî, *Tahkîk*, 53; Şehat, 218.

⁷⁹ Lawrence, agy.

⁸⁰ Lawrence, agy.

⁸¹ Tümer, *Bildiri*, 224

Tenasüh de Hintlilerin remzidir, dolayısıyla tenasühü kabul etmeyen Hindu değildir. Bu da kişinin işlediği hayır ve şer eksenli fiillere bağlıdır.⁸²

Yine o, ruhlar âlemi, kişinin istediği kemal derecesine ulaşmaya kadar ruhun tekrar tekrar dünyaya gelmesi olan (27) tenasüh konusunda Hint dini ile Maniheist öğretiler arasındaki paralelliğe dikkati çeker. Onun tenasüh fikrini Hintlilerden ödünç aldığını belirtir (23-27). Hintlilerin cennet ve cehennem anlayışı (29), Krişna (30), dünyadan kurtuluş yolları (33), moksha (kurtuluş, özgürlük) hali (34), kast ve kast dışı olan insanlar (48), dinlerin kökenleri (51), putlara tapmanın başlangıcı (53), Vedalar, Puranalar ve diğer milli kitaplar (73), astronomi, astroloji (73), gezegen isimleri, burçlar, ayın menzilleri (76), cennet ve cehennem isimleri (111), karma inancı (131), Hint dinleri ve mezhepleri, Hindu düşüncesinin dünya ile ilgili söylemleri, âlemin yaratılışı (163) gibi konuları inceler.

Yine *Tahkik*'te Bîrûnî, Brahmanların yaşam tarzından bahsederek onların günde iki defa yemek yediğini belirtir (270, India, 134). Brahmanlar dışında diğer kastların gelenekleri üzerinde durur (270). Kast sisteminde bir sınıf olan Kşatriya'nın Hint kutsal kitabı olan Vedaların okunmasını öğrenebileceği ancak başkasına öğretme haklarının olmadığını belirtir(270, India,136). Kast sisteminde bir grup olan Sudralar'ın din adamı sınıfı Brahmanların hizmetçileri olduğunu vurgular(271, India, 136).

Diğer taraftan Bîrûnî bu eserinde Hint dini merasimlerinden ve merasimlerde uygulanacak olan prensiplerden de bahseder. Bu bağlamda Hint kutsal kitaplarından olan Vedaların belirttiği ateşe atılacak kurbanlar ve onların özellikleri hakkında bilgi verir. Brahmanlara ve diğerlerine verilecek yiyeceklerden şarap, pirinç gibi sadakaların çeşitlerinden, ateşe atılan yağ ve undan bahseder. Hinduların, Hindu olmayan birisine dokunduğunda, ellerini ateşle veya su ile temizlediklerini belirtir (271, India, 139), Hac ve kutsal mekânlara ziyaretten bahsederek (272), haccın Hindular için farz olmadığını ifade eder. Hinduların kutsal kabul edilen hac merkezlerine giderek orada ibadet ettiklerini, putlarına taptıklarını, ilahiler söylediklerini, dua ettiklerini, Brahmanlara sadakalar verdiklerini ve haccın sonunda da saç ve sakallarını keserek haclarını tamamladıklarını vurgular (273, India, 142). Ayrıca Hindularca yenilmesi ve

⁸² Şehat, 217.

içilmesi yasak olan gıdalar hakkında bilgi vererek (276) sığır, at, deve, fil eti her türlü yumurta yemenin yasak olduğunu, koyun, keçi, balık ve bufalo (Amerikan boğası) gibi hayvanların etlerinin yenmesinin serbest olmasından bahseder. Şarabın ise Sudralara müsaade edilmekle beraber ticaretinin yasak olduğunu söyler (Tahkîk, 277, India, 151). Benares gibi kutsal sulara hac yolculuğuna da değinir.

Diğer taraftan Bîrûnî, tevbe (280), oruç ve çeşitleri (284), bayramlar, yoga üzerine (299) çeşitli bilgiler verir. Hintlilerin ölü yakma ve intihar hakkındaki görüşlerini zikreder (282). Yine burada yetmiş üçüncü bölümde ölüm, ölü gömme adetlerinden bahsederek kadınların ölen eşleri ile birlikte yakılması gibi kendilerine özgü cenaze merasimlerinden de bahseder.

Bîrûnî'nin *Tahkîk*'de Budizm'le ilgili olarak verdiği bilgilerin kaynağı İrânşehri ve Zurkan'ın kitaplarıdır. Mani ve Manihaizm'le ilgili bilgiler verir bunları İrânşehri'nden almakla beraber Mani'nin *Kitâbu'l-Esrâr* isimli kitabını 40 yıl araştırıp bulmuştur.⁸³

Bîrûnî Grek Ortodoksluğundan olan Melkitlerin törenlerinden bahseder (Âsâr, 288-302). Bugünkü Hıristiyan yazarlarca da kullanılan Doğu İrân'daki Hıristiyanlık hakkında değerli bilgiler verir. Bununla beraber Nesturilerin kutsal günleri hakkında bilgi verir. (Âsâr, 309-15).

Bîrûnî'nin *Âsâr* ve *Tahkîk* eserleri dikkate alındığında onun Dinler Tarihi bilimine katkılarının oldukça fazla olduğu görülmektedir. Bununla beraber Bîrûnî'nin verdiği bilgiler hala geçerliliğini de korumaktadır. Şunu belirtmek gerekir ki verdiği bilgiler sadece Hint dinleri ile de sınırlı değildir. Yaşadığı yer ve dönemdeki dinlerle ilgili bilgileri objektif bir şekilde vermektedir. Onun özellikle Zerdüştlükle ve bayramları ile ilgili verdiği bilgiler son derece önemlidir. Buna ilaveten o, Sogdların ve Harezmlilerin inançları hakkında da az da olsa bilgiler vermektedir.⁸⁴

Bîrûnî'nin Dinler Tarihi ile ilgili bilgilerinin kaynağını o dinlerin kutsal kitapları ve dini literatürü ile birlikte din mensupları da oluşturmaktadır. Nitekim Bîrûnî'nin elinde Ahd-i Atik ve Ahd-i Ce-

⁸³ Sachua, *India*, 254, 255; Şehat, 211.

⁸⁴ Blois, agy.

did'in Arapça tercümeleri de vardı. Bununla birlikte Yahudi ve Hıristiyanlığa ait diğer kitaplar da elinin altında idi. O Yahudilerin ibadetleri hakkında bilgi veremediği için özür diler. Bu konuda şöyle der: "Biz onların mezheplerini, prensiplerini bilen kimseyi bulmada başarısız olduk" (*Âsâr*, 315).

Bîrûnî Hıristiyanlıkla ilgili güvenilmeyen bilgilerle karşılaştığı zaman bunları kullanmamak için "bu konu ile ilgili İncil'de bilgi yoktur" demektedir. Bir başka bölümde Esav ve Yakup'un hikâyesini Tevrat'a göre vermektedir.

Bununla beraber Bîrûnî'nin Hıristiyanlığa eleştirileri de vardır. Ama Hıristiyanlarca heretik kabul edilen Arius'un fikirlerini İslam'a çok yakın olarak görür (*Âsâr* 288,89).⁸⁵

Diğer taraftan Bîrûnî İslam mezhepleri ile ilgili malumatı okuyuculara aktarmaktadır. Nitekim o, kayıp eseri olan *Kitâb fi ahbâri'l mübeyyida ve'l-Karâmita* isimli eserde Bahreyn Karmatileri hakkında da bilgiler vermektedir. Burada Bağdadî'nin el-Fark'ından aktarmalar yapmaktadır (*Âsâr*, 211).

Bîrûnî *Tahkîk*'de (82) Hintlilerin kutsal hecesi olan OM (aum)'u Müslümanların besmelesi ve Yahudilikteki ağza alınması yasak olan Yahve ile de mukayese eder. Sonra Hinduların da melekleri ifade için dikkatlice kullandığı "deave" kelimesi üzerine yoğunlaşır. Ona göre bu kelime Farsçadaki şeytanlara tekabül eder. Mesudi ve diğer Müslüman yazarlar gibi Bîrûnî de Zerdüş'ten önce Budist düşüncüyü takip eden İranlıların yanlışlarını ortaya koyar (*Tahkîk* 10, *Âsâr* 204).⁸⁶

Bîrûnî'nin verdiği bilgiye göre Hintlilerde boşanma yoktur. Bir kişinin üst bir kasttan kimse ile evlenmesine kesinlikle izin verilmemektedir. Kadının kocası ölünce onun evlenmesi uygun değildir. Hatta dul kadın, diri diri yakılmayı da kabul edebilir de. Kadınlar mirasta dörtte bir oranında pay alırlar. İneğin kutsal sayılmasının nedeni ise onun faydalı bir hayvan olmasıdır. Zamanla bu uygulama dinleşmiştir.⁸⁷

Karşılaştırmalı dinler tarihi ile ilgili yapılacak olan çalışmaların müracaat etmek zorunda kaldığı günümüzde ulaşılabilir durumda

⁸⁵ Tümer, *Dinler*, 135

⁸⁶ Blois, agy.

⁸⁷ Şehat, 187-190.

olan yegâne eserleri Bîrûnî'nin *Tahkîk mâ li'l-Hind* ve *el-Âsârü'l-Bâkiye'*ye dayanmak mecburiyetindedir. Bununla beraber Modern zamanlara kadar diğer dinlerin görüşleri hakkındaki ifadelerinde onun kadar âdil ve önyargısız, bu dinleri mümkün olan en iyi kaynaklardan araştırma konusunda onun kadar samimi, çalışma alanı için doğru ve uygun bir yöntem bulma konusunda onun kadar özenli biri oldukça ender görülmüştür.⁸⁸

Kitâb-ı Batançali

Bîrûnî'nin Hint düşüncesi ile ilgili en önemli eserlerinden birisi de Patançali'nin Yoga Sutras⁸⁹ isimli kitabının tercümesi olan *Kitâb-ı Batançali'*dir. Bîrûnî'nin Arapçaya tercüme ettiği Batançali'nin bu kitabının müfessiri bilinmemektedir.⁹⁰ Metodu ilmihalidir yani biri sorar diğeri cevap verir. Kitap meditasyon yolu ile birliği ve kurtuluşun yollarını gösterir. Teistik yoga doktrinini ele alır. Teoloji kitabından ziyade bir teosofi kitabıdır. Kapıla'nın "Samkya Felsefesi" ve Bahagavadgita üzerine tesis edilmiş, Patançali tarafından ortaya çıkarılmış, oluşturulmuş bir kitaptır.⁹¹

Kitab-ı Batançali veya Patançali Bîrûnî'nin Hint üzerine bir çalışmasıdır. *Kitab-ı Batançali* ilk önce L. Massignon 1922'de keşfetti sonra J.W. Hauer bunu kesinleştirdi. H. Ritter de 1956 da yayınladı.⁹² Bununla beraber Shlomo Pines and Tuvia Gelblum da Bîrûnî'nin bu eserini İngilizce olarak "Al-Bîrûnî's Arabic Version of Patanjali's "Yogasutra" başlığında *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (University of London)'in çeşitli sayılarında dört bölüm halinde yayınlamışlardır.⁹³

⁸⁸ Arthur Jeffery, "Bîrûnî'nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihine Katkısı", Çev. M. Tarakçı, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 2, 2010,352.

⁸⁹ Yoga Sutras MÖ ikinci yüzyılda yaşamış olan Hint bilgini Patançali tarafından yazılmış bir kitap olup, toplam yüz doksan altı sutradan oluşmaktadır. Sutralar, 1) Samadhipada, 2) Kriyayoga, 3) Vibhutipada, 4) Kaivalyapada şeklinde dört bölümden oluşmaktadır.

⁹⁰ Biruni, *Tahkîk*, 36; Sachau, *India*, 264.

⁹¹ Sachau, *India*, 263

⁹² Bruce B. Lawrence,agy.

⁹³ Shlomo Pines and Tuvia Gelblum (1966) " Al-Bîrûnî's Arabic Version of Patanjali's Yogasūtra" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 29, pp 302-325. doi:10.1017/S0041977X00058870.

Bilinmeyen bir nüshadan dört kitap (bölüm) halinde yaptığı tercümenin her bir bölüm farklı konuları ele almaktadır.

Bîrûnî'nin tercümesinin Birinci Bölümü ruhun ve bedeninin birbirine olan karmaşık etkileşiminden bahseder. Düşünce ve hislerin kontrolünün üç metodunu verir. Bu metotlar:

- 1) Hareketlerin kontrol edilmesi davranışların alışkanlık haline gelmesi Arapçası tecvid (abhyasa=uygulama).
- 2) Zihinsel feragat-vairagya (Dünyevi arzuların yokluğu. Gerçek olmayana, geçici olana karşı kayıtsızlık. Zevk ve haz verici olan nesnelere yönelik hiçbir çekimin duyulmaması. Bağımlılıklardan kurtuluş) hislere kapılmama (Arapçası *el-zuhdu'l-fikrî*).
- 3) Adama (Bhakti) (Arapçası abd) şeklindedir. Bu üçü birçok Hindu geleneğinin yoga basamaklarıdır. Bhagavadgita dâhil bunu sunar. Kriya veya Karma yoga, Jnana yoga ve Bhakti yoganın genel amacı kişiliği gerçekleştirme, özgürlük mokşa halidir. Arapçası ittihat-tır. Yani varlıkla, gerçeğe bir olmaktır.

İkinci Bölüm: Samadhi yani kurtuluş için yapılabilecek, takip edilmesi gereken metotları içerir. Bunun da yedi yolu vardır. Bunların dördü dış, üçü iç hazırlıktır.

- 1) Yama: (Ahlaki disiplin, kurallara uyma) zarar vermemeye, şiddetten, yalandan kaçınma, hırsızlık yapmama ve açgözlü olmama.
- 2) Niyama: Negatiflerden kurtularak pozitifleri güçlendirme.
- 3) Asana: Bedensel duruşlar.
- 4) Pranayama: Çeşitli, solunumu denetleme yöntemleri.
- 5) Pratyahara: Algıların denetlenmesi.
- 6) Dhvana: Meditasyon nesnesine odaklanma.
- 7) Dhyana: Zihnin tam olarak denetim altına alınmasıdır.

Samadhi hali yani kurtuluş, özne ile nesnenin bir olması (gerçek varlıkla bir olma) bu yedi basamaktan sonradır.

Bugün Ashtangayoga (sekiz kademeli ya da sekiz kollu yoga) olarak adlandırılan bu yoga türü Batıncalı tarafından oluşturulmuştur. Bu sistemi açıklamasını, nasıl yapılabileceğini Üçüncü bölümde gösterir. Pranas, sidhis gibi kavramların Arapçasını verir.

Dördüncü bölüm Sidhee'nin (Psişik, paranormal) uçma gibi yetenekleri açıklayan bölümdür. Bu bölüm Jnanayoga'yı, Mantra-yoga'yı da kapsar.

Bu kitabı oluştururken Bîrûnî, analitik gücünün zirvesindeydi. O Hindu dini ve felsefesini önemli kategorilerini seçebilme yeteneğine sahipti. Yine Bîrûnî bu eserinde ruhun bir bedenden bir bedene geçişini tenasüh, varlıkla birleşmesini ittihad şeklinde tercüme eder. Saktizm'in karşılığı olarak de zühdü kullanır ve onun faydalarından bahseder.⁹⁴

Tahdîdu Nihâyâti'l-Emâkin li-Tashîhi Mesâfâti'l-Mesâkin

Bîrûnî'nin Gazne dönemindeki ilk önemli eseridir. 1025'de yazdığı bu kitabında Bîrûnî, ilimlerin ortaya çıkışı (6), âlemin yaratılışı(17), semavi kitaplar (18), coğrafya ve jeoloji ile ilgili konular(19), ülkeler arası uzaklıklar (124), bazı önemli şehirlerarasındaki uzaklıklar (224), kible (253), çeşitli şehirlerdeki ve değişik kişilerin yaptığı rasatlar hakkında bilgi vermektedir(275).

O kitabının başında yeni bir bilim dalı geliştirdiğini belirtmektedir. Bu bilim dalı günümüzde jeodezi denilen bir bilim dalıdır. Bîrûnî bu eserinde enlem boylam hesaplamaları, şehirlerarası uzaklıkları belirleme, kible bulma metotları yanında coğrafi, astronomi, jeoloji hakkında bilgiler de vermektedir.⁹⁵ Bu kitabında Bîrûnî astronomi, gök cisimleri ile ilgilenme nedenini Kur'an ayetlerinde bunun emredilmesi olduğunu belirtir.⁹⁶ Namazın öneminden bahseder, namazda Müslümanların yöneldiği yer olan kible konusunda ve kible konusundaki yanlışlıkları giderme konusunda bilgiler vermektedir.⁹⁷ Yönlerin bulunmasında ve kible tayininde konunun daha iyi kavraması için zaman zaman çeşitli şekiller de vermektedir.⁹⁸

Bîrûnî bu eserinde yeni bir bilim dalı olan Jeodezi (yeryüzü

⁹⁴ Lawrence, agy.

⁹⁵ Tümer, *DİA*, VI/ 212.

⁹⁶ Bîrûnî, *Tahdîd*, 5, 7, 9, 11.

⁹⁷ Bîrûnî, age, 16.

⁹⁸ Bîrûnî, age, 38, 43, 47, 50, 52, 58, 65, 259.

düzlemine ölçme bilgisi) bilim dalına temel harcı koymuştur (*Tahdid*, 3).⁹⁹ Bu eserde şehirlerin enlem ve boylamlarını, enlem ve boylamlar arasındaki farklılıklarını verir.¹⁰⁰ Mekânlara yahut genel olarak coğrafyaya ilgi duymasının sebebini Allah'ın insanlara yeryüzünde gezmeyi ve geçmiş milletlerden ders alınmasını emretmesi olduğunu belirtir ve bununla ilgili ayetleri sıralar(11). Musa peygamber ve Mecmaal Bahreyn'den, Hz Peygamber'in Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya gitmesinden bahseder. Yine Hz. Muhammed'in Hicret'inden bahseder(13). Şehirlerin yükseklikleri ve aralarındaki uzaklıklar hakkında bilgiler verir. Yine burada dünyanın yaratılışını Tevrat ve Kur'an'a göre açıklar. Hz. Âdem'in yeryüzüne Yemen Dağlarına iskân ettirildiğini belirtir(21). Akdeniz ve Kızıl Deniz arasına bir kanal yapılması konusunda tarihte denemeler olduğunu, bunların kalıntılarının bugün de görülebileceğini, iki deniz arasına açılacak kanalın Arşimet'in "Birleşik Kaplar Teorisi'ne göre yeryüzüne zarar vermeyeceğini ve bunun mümkün olduğunu (24) ifade eder.¹⁰¹

Yine bu kitabında kibleyi bulma ile ilgili metotları belirterek, tarihi, coğrafi, astronomik, astrolojik bilgiler vermekte,¹⁰² Afrika yerlilerinden, Finlandiya'da kızak çeken köpeklerden de bahsetmektedir(108).¹⁰³

Kanûnu'l-Mes'udî

Gazne hükümdarı Sultan Mesud'a ithaf edilmiş olan bu eser kürelerle ilgili astronomik matematiksel işlemlerden, astrolojiden, çeşitli milletlerin tarihsel bilgisinden, coğrafi konulardan, yeryüzü bilgisi olan jeodeziden, trigonometrik, meteorolojik konulardan bahseden, ansiklopedik mahiyette bir kitaptır.¹⁰⁴ Bîrûnî bu eserine Batlamyus'un *Almagesti*'i gibi üçgenlerle ilgili geniş bir giriş ile başlar.¹⁰⁵

⁹⁹ Tümer, *Dinler*, 34.

¹⁰⁰ Tümer, *DİA*, VI/212

¹⁰¹ Şehat, 192.

¹⁰² Tümer, *Dinler*, 34

¹⁰³ Tümer, *Dinler*, 52.

¹⁰⁴ Tümer, *DİA*, VI/213

¹⁰⁵ Togan, *İA*, II/640.

Ayrıca kitapta yeryüzü ile ilgi eski Yunan ve Hint bilginlerinin görüşlerini verir. Dünyanın küresel olduğu üzerinde durur.¹⁰⁶

Kitâbu't-Tefhîm fi Evâili Sınâati't-Tencîm

1040 yılında tamamlanan bu eser, astronomi bilimine giriş özelliği taşımakta, astronomi, astroloji, coğrafya ile ilgili konuları kapsamaktadır.¹⁰⁷ Tefhim'de yeryüzü ve denizlerle ilgili olarak her ne kadar Yunanlılardan özellikle Ptolemy (Batlamyus)'nin fikirlerinden yararlı olsa da kendisi de ilaveler yapmıştır.¹⁰⁸

Kitâbu'l-Cemâhir fi Ma'rifeti'l-Cevâhir

Gazne Sultanı Mevud'a atfen yazılan bu kitap, nasîhatu'l-mülûk tarzındadır. İlk bölümü, sultanı eğitmek amacıyla yazılmıştır. Psikoloji, fizyoloji, sosyoloji, tıp, tarih, ahlak, fıkıh ile ilgili bilgiler verir. İkinci bölümde ise mineraloji, madencilik, fizik, kimya, tıp, tarih, etnolojik konuları işlemiştir. Burada maddelerin özgül ağırlığını ölçmüş, bunu yaparken kendisinin icat ettiği ve "cihazı mahrutî" dediği bir aleti kullanmıştır. Bîrûnî ölçme işleminde önce maddenin ağırlığını ölçer, sonra onu içinde su bulunan cihaz-ı mahrutîyeye atar. Dışarı taşan suyu ölçer ve maddenin hacmini ve özgül ağırlığını bulur. Bu tespitleri günümüz ölçülerine çok yakındır. Yine o sıcak su, soğuk su arasındaki yoğunluk farkını da tespit etmiştir.¹⁰⁹

Bîrûnî *Kitâbu'l-Cemâhir*'de, altının ağırlığını esas alarak, dokuz madenin ve yine safirin ağırlığını esas alarak dokuz değerli taşın özgül ağırlıklarını, hidrostatik ilkeleri (uygulayarak hesaplar. Örneğin, altın için 19.05–19.26 (gerçekte 19.29), bakır için 8.72–8.83 (gerçekte 8.85), cıva için 12.74–13.59 (gerçekte 13.56) ve pirinç için 8.55–8.67 (gerçekte 8.40) değerlerini vermektedir. Kitap, "mineralbilimde Ortaçağ'da yazılmış en kapsamlı metin" olarak kabul edilmektedir.¹¹⁰ Yine Bîrûnî bu eserinde Avrupa, Asya ve Afrika'daki metaller üzerine tahliller yaptı. Zümrüt, yakut, billur, cam gibi maddeler hakkında bilgiler verir. Minerallerin isimlerinin filolojik tahlillerini

¹⁰⁶ Pingree, agy.

¹⁰⁷ Tümer, *DİA*, VI/212

¹⁰⁸ Pingree, agy.

¹⁰⁹ Togan, *İA*, II/641; Şehat, 201-202.

¹¹⁰ Hermi, agy.

verir. Bu tahlilleri yaparken Arap, Fars şairlerinden aktarmalar yapar. Çalışmasının 200 sayfasını taşlara ayırmıştır.¹¹¹

Diğer taraftan yine bu kitapta Bîrûnî'nin hazine ilgili görüşleri de vardır. Ona göre mallar ve altın hayatın zaruretidir. Onlar stoklanmayıp, tedavüle bırakılmalıdır. Bu konuyu Kur'an ayetleri ile destekler.¹¹² Bununla beraber Bîrûnî, *Kitâbu'l-Cemahir fi Marifeti'l-Cevahir* adlı kitabında yağmur taşıyla yağmur yağdırılamayacağı veya zümrüdün yılan üzerinde etki yaptığı yolundaki inançları yıkmaya çalışmıştır.¹¹³

Kitâbu's-Saydala

Bîrûnî'nin seksen yaşında 1050 tarihinde kaleme aldığı bir eserdir. Bu kitap tıp ve eczacılıkla ilgilidir. Bîrûnî bu eserinde otların isimlerini çeşitli dillere göre alfabetik olarak verir. Kelimelerin anlamlarını verirken şiirleri de kullanır.¹¹⁴

Bîrûnî otların hangisinin hangi derde deva ve şifa olduğunu çok iyi bildiğinden eczacılıkla doktorluğun sınırlarını çizmiş, ilaçların yan etkilerinden bahsetmiştir. O hayatının büyük bir kısmını bitkiler ve onların tıbbi kullanımları üzerine harcamıştır. Bazı uyuşturucuların isimlerini açıkça verse de bazılarını sembollerle vermiştir. Bu konuda Bîrûnî'nin botanikçi, ilaççı, fizikçi, filozof, gramerci, şair olmak üzere yüz kadar bilim adamı referans kaynağıdır.¹¹⁵

Diğer taraftan *Risale fi Fihristi Kütübi Muhammed b. Zekeriyya er-Razi* isimli eserde Bîrûnî Razi'nin eserlerinin bir fihristini verir.¹¹⁶ Onun Harezmi tarihine ait *Ahbâru'l-Harezmi* ve *Meşâhiru'l-Harezmi*, Gazneliler tarihine dair *Târihu Eyyami's-Sultan Mahmud*; Maniheistler ve Karmatilerle ilgili *Kitâb fi ahbâri'l mübeyyida ve'l-Karâmita* adlı eserleri vardır. Ayrıca tarih tenkidine ait *Tenkidü't-Tevarih* adlı bir eseri olduğu bilinmektedir.

¹¹¹ Şehat, 144

¹¹² Sidu, 79

¹¹³ Togan, *İA*, II/644.

¹¹⁴ Togan, *İA*, II/642, *Tümer, DİA*, VI/213; Şehat 81

¹¹⁵ Georges C. Anawati, "Mineralogy", Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad, *Encyclopædia Iranica*, Vol. IV, Fasc. 3, 281-282.

¹¹⁶ Tümer, *DİA*, VI/213

Sonuç

Bîrûnî çeşitli bilim dalları ile yakından ilgilenmiş, eserler vermiş ansiklopedist bir bilginidir. Bununla beraber Hindoloji ve Dinler Tarihi ile ilgili verdiği bilgiler bugün bile yapılan araştırmalara ışık tutmaktadır. Böyle çok yönlü bir bilim adamının eserleri Türkçeye kazandırılmalıdır. Bunun yapılabilmesi için eserlerinde hemen hemen her bilim dalını ilgilendiren bölümler olduğu için multidisipliner çalışmaların yapılması gerekir.

Kaynakça

- Anawati, G.C. (1996). Mineralogy, Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad, Encyclopedia Iranica, Vol. IV, Fasc. 3.
- Barthold, W. (1963). İslam Medeniyeti Tarihi, (Neşr: F. Köprülü), Ankara.
- Bîrûnî, E. R., (1923). El-Âsârü'l-Bâkiye ani'l-Kurûnî'l-Hâliye, (Tahkik: E. Sachau), Leipzig.
- Bîrûnî, (1962). Tahdîdu Nihâyâtî'l- Emâkin li Tashîhi Mesâfâtî'l-Mesâkin, (Tahkik: M. Tanci), Ankara.
- Bîrûnî, (1993). Kitâbât-Tahkîk mâ li'l-Hind min Makûletin Makbûletin fi'l-Akl ev Merzûle (ed: F. Sezgin), Frankfurt.
- Bîrûnî, (2011). El Âsâr el-Bâkiye), Maziden Kalanlar, Çev: A. Batur, İstanbul.
- Blois, F. (1996). History of Religions, Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad, Encyclopedia Iranica, Vol. IV, Fasc. 3, online edition, New York.
- Bosworth, C.E., (1996). Life, Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad, Encyclopedia Iranica, Vol. IV, Fasc. 3, online edition, New York.
- Jeffery, A. (2010). "Bîrûnî'nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihine Katkısı", Çev: M. Tarakçı, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 2, 315-352.
- Lawrence B.B., (1996). Hindology, Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad, Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad, Encyclopedia Iranica, Vol. IV, Fasc. 3.
- Pingree, D., Bibliography, Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad, Encyclopedia Iranica, Vol. IV, Fasc. 3.
- Sachau, E. (1993). Alberuni's India, Ed: F. Sezgin, Frankfurt.
- Sayılı, A. (1974). "Doğumunun 1000'inci Yılında Beyrunî", Beyrunî'ye Armağan, Ankara.
- Sayılı, A. (1974). "Beyrunî ve Bilim Tarihi", Beyrunî'ye Armağan, Ankara.
- Şehat, A. A. (1968). Ebu Reyhan Beyrunî, Mısır.
- Pines, S., Gelblum, T. (1966). Al-Bîrûnî's Arabic Version of Patanjali's Yogasūtra. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 29, doi:10.1017/S0041977X00058870.

- Sidu, E. S. (1999). Ebu er-Reyhan el- Bîrûnî, Dirasetü An Hayatihi, Riyad.
- Tanci M. (1974). "Beyrunî'nin İbn-i Sina'ya Yönelttiği Bazı Sorular, İbn-i Sina'nın Cevapları ve Bu Cevaplara Beyrunî'nin İtirazları", Beyrunîye Armağan, Ankara.
- Togan, Z.V. (1970) Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul.
- Togan, Z.V. (1972). Bîrûnî, İslam Ansiklopedisi, İstanbul, II.
- Tümer, G. (1974). "Beyrûnî'nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihi Çalışmaları", Beyrunî'ye Armağan, Ankara.
- Tümer, G. (1975). Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslam Dini, Ankara.
- Tümer, G. (1992). "Bîrûnî", Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, VI.
- Whitaker, I, (2011). "Bîrûnî Çalışmalarının Bugünkü Durumu: Bir İnceleme ve Bibliyografya", Çev: F. Kızıl, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XX, Sayı: 1, s. 259-294.

